

HOBBS, ŞAHSİYETİ VE SİYASÎ FİKİRLERİ

Yazan : *Asistan Adnan GÜRİZ*

- I . Thomas Hobbes'un hayatı ve şahsiyeti
 - A. Tesiri altında kaldığı fikir' adamları
 - B. Eserleri
- 2 . Kısa olarak genel felsefesi
 - A. Sensüalizmi
 - B. Materyalizmi
- 3 . Hukuk felsefesine taalluk eden düşünceleri
 - A. Tabiat hali
 - B. İctimai mukaveleyi tefsir tarzı.
 - C. Devlet telâkkisi
 - D. Hukuk telâkkisi
 - E. Hobbes'un devlet sistemi ile totaliter devlet telâkkileri arasında ki benzerlik.
- 4 . Hobbes'un fikirlerinin tenkidi
 - A. İctimai mukaveleyi tefsir şeklinin hataları
 - B. Hobbes'un devlet sistemi karşısında ferd hürriyetlerinin durumu
- 5 . Netice.

I. Thomas Hobbes'un hayatı ve şahsiyeti.

Hobbes 5 Nisan 1588 de İngilterede Malmesbury'de doğmuştur.¹ Babası Charlton ve Westbury de papazlık yapan fazla bilgili olmayan bir insandı. Hobbes'un tercümeihalini yazan Aubrey'e göre Hobbes'un babası sadece kilise dualarını okuyabilecek bir kültür seviyesine sahip bulunuyordu.² Hobbes'un doğumundan önce, İngiltere, dahili tehditler yüzünden istikrarsız bir halde idi. Hobbes'un doğumuna takaddüm eden

1 Hobbes, Leviathan, Lindsay Introduction sh. VII 1943 London.

2) Hobbes, a. g. e. introduction sh. VIII,

günlerde İspanyanın büyük armadasının İngiliz sularına yaklaştığına dair haberler geliyordu. Bu türlü istilâ haberlerinin doğurduğu korku Hobbes'un vaktinden önce doğumuna sebep olmuştur. Hobbes'un bütün hayatı boyunca içte ve dışta kuvvetli devlet fikrinin müdafii olmasının sebeplerinden birisi de İngilterede hüküm süren istikrarsızlıktır.³

Erken inkişafı 15 yaşında iken Oxford'a girmesini mümkün kılmıştır. Bununla beraber skolastik mantık ve felsefeden başka hiçbir şeyin öğretilmediği Oxford üniversitesi onu memnun etmemiştir.⁴ Oxford'daki tahsilden sonra hayatının sonuna kadar himayesinden faydalanacağı Cavendish ailesinin yanına hoca olarak verilmiştir. Daha sonra II. Devonshire Earl'ü olan tal'ebesi ile birlikte 1610 yılında Avrupa seyahatine çıkmıştır.⁵ Avrupaya olan bu seyahati ve daha sonraki müteaddit seyahatleri o devrin en mümtaz fikir adamlarıyla tanışmasına ve konuşmasına imkân hazırlamıştır. Fransaya olan seyahatlerinden birinde Descartes ve 1636 yılında İtalyaya yaptığı seyahatte Galile ile konuşmuştur.

Hobbes eserlerinin halk efkârında ve parlamantoda uyandırdığı infialin tesirinden kaçmak için İngiltereden uzak bulunmayı tercih etmiştir. Bununla beraber Oliver Cromwell'in 1651 yılında İngilterede diktatörlük tesis etmesinden sonra İngiltereye dönmüştür. Hobbes XVII inci asrın diğer büyük mütefekkirleri gibi aynı zamanda bir matematikçi idi. Leibniz, Descartes, Spinoza, ve Pascal gibi o da matematikle uğraşmış ve çok sevdiği matematik münakaşalarına hayatının sonuna kadar devam etmiştir.^{6,7} Zamanında yaşayıp hayatını nakledenler Hobbes'un mukaddes kitabı, Homer, Virgil, ve Xenophon'un eserlerini yanından hiç uzaklaştırmadığını ifade etmektedirler. Latince ve Yunancaya ve diğer Avrupa dillerine olan derin vukufu ona geniş kültür ufukları açmıştı. Bununla beraber Hobbes çok okumanın değil çok düşünmenin müdafaasını yapmıştır. Bizzat kendisi "eğer diğer insanlar kadar çok okusaydım onlardan fazla birşey bilmeyecektim" demiştir.⁸ Hobbes hayatının son yıllarını zaruret içinde geçirmiş ve ağır tenkitlerin muha-

3) Burgess, Intoduction to the history of philosophy, second edition 1939 sh. 228.

4) Russel, Bertrand. History of Western Philosophy. London. 1948 sh. 568.

5) Russel. y.a.g.e. sh. 569.

6) Catlin, The story of the political philosophers, London, 1950 sh. 228.

7) Murray, The history of political science from Plato to the present 1929, sh. 217.

8) Murray y.a.g.e. sh. 205.

tabî bir mütefekkir olarak 1679 yılında hayata gözlerini yummuştur. Öldüğü zaman şöhreti İngiltereden çok İngiltere dışındaki diğer Avrupa memleketlerine yayılmış bulunuyordu. Hobbes'a şiddetli tenkitler yapılmıştır. Hattâ denilebilir ki en fazla tenkide uğrayan mütefekkirlerden biridir. Bilhassa materyalizmi ona ağır hücumlar yapılmasına sebep olmuştur. Bununla beraber felsefesinin ve devlet nazariyesinin, bazı hataları ihtiva etmekle beraber, mantıkî vazih ve kuvvetli olduğu şüphesizdir.

A. Tesiri altında kaldığı fikir adamları:

Hobbes genel felsefe düşüncesi bakımından Demokritos'un atomcu materyalizminin tesiri altında kalmıştır⁹. Diğer taraftan Epikür felsefesi de ona tesir etmiştir. Bununla beraber mevzu Hobbes'un siyasi felsefesidir. Bu yüzden mevzuun incelenmesinde kısa ve lüzumlu addettiğimiz ölçüde onun genel felsefesine temas etmeği münasip buluyoruz.

Devlet nazariyesi ve siyasi felsefe telakkisi bakımından

Hobbes Thucydides, Epikür, Bodin ve Machiavel'nin tesiri altındadır. Bu tesirlerin mahiyeti hakkında bir fikir edinebilmek için izahat vermek faydasız değildir.

Küçük yaşta bulunduğu sırada Thucydidesten yaptığı bir tercüme ona bir insanın bir gurup insandan daha akıllı olduğu hususunda fikir vermiş bulunuyordu¹⁰. Thucydides'in bu fikirlerinin tesiri altında kalan Hobbes daha sonra monarşinin demokrasiye müreccah olduğunu söyleyecektir. Hobbes tabiat hali ve içtimai mukavele telâkkisinde Epikür'ün fikirlerini benimsemiştir. Epikür müteaddit Yunan filzooflarının iddiaları hilafına insanın sosyal bir varlık olmadığını ileriye sürmüştü.¹¹ Epikür insanın iptidai halde bulunduğu sırada müşterek menfaat mefhumunu idrak edecek bir seviyede bulunmadığını, herkesin kendi menfaatini düşünmesi dolayısıyla insanların ilk zamanlarda devamlı bir mücadele halinde bulduklarını ifade etmişti. Fakat bu mücadelenin ızdırabı ve müşterek menfaat mefhumu insanları birleştirmiş ve siyasi cemiyetin teessüsüne yol açmıştır.^{12 13} Fakat Epikür insanın siyasi cemiyette aradığı faydayı bulamaması halinde içtimai mukaveleyi feshet-

9) Catlin. y. a g. e. sh. 232.

10) Murray y. a g. e. sh. 205.

11) Okandan, Devletin menşei, İstanbul 1945. sh. 71.

12) Okandan Devletin menşei, İstanbul 1945. sh. 72.

13) Honig. Bibliyografyada adı geçen konferans sh. 9.

me hakkını fertlere tanımıştır. Hobbes devletin emniyetine zarar vereceği düşüncesiyle bunun şiddetle aleyhinde bulunmuştur. Şu halde Hobbes Epikür'ün içtimai mukavele anlayışından lüzumlu ve kendi doktrini için faydalı gördüğü kısımları almıştır.

Hobbes devlet hakimiyetinin mutlak karakteri haiz olması fikrinde kendinden önce yaşamış olan Bodin'in tesiri altındadır. Bodin 1576 tıda neşrettiği "Cumhuriyetin 6 kitabı" adlı eserinde Fransanın yaşadığı zamandaki durumunu nazara alarak krallık müessesesi etrafında bütün kuvvetlerin toplanması icabettiğini belirtmiş¹⁴, ve her devlette yüksek ve taksim olunmaz bir kuvvetin mevcudiyeti lüzumuna temas etmiştir¹⁵. Bu fikirler Hobbes'un sistemi içinde de önemli bir yer tutmuştur. Diğer yandan Hobbes kuvvete dayanan bir devlet politikasının müdafaası hususunda nazari sahada Machiavelli'nin fikirlerinden istifade etmiştir¹⁶. Materyalist bir fikir adamı olmasına rağmen devamlı surette yanında bulunduğuşu kitabı mukaddesteki fikirler ve izah şekilleri de ona tesir etmiştir.¹⁷

B. Eserleri :

Hobbes bir şair olmamakla beraber şiirle uğraşmış ve bize hayatına ait manzum bir biyografi bırakmıştır. 14 yaşında iken Euripides'in "The Medea" isimli bir şiirini fazla zahmet çekmeksizin Yunancadan Latinceye çevirmişti.¹⁸ 1628 yılında Thucydidenen yaptığı bir tercüme nazarı dikkati çekmiştir. Thucydidenen bahsederken "o demokrasinin aptalca bir şey olduğun; ve hükümdar idaresinin cumhuriyetten daha iyi olduğunu söylemişti." diyor. Daha sonra neşrettiği "De Corpore" adlı eserinde mekanik ve fizik kanunlar ve hareketin mahiyeti meselesi üzerinde durmuştur¹⁹. Fizyolojik ve psikolojik insan hâdiselerini incelediği eseri "De Homine" dir. Daha sonra 1647 yılında "De cive" adlı eserini yazmıştır²⁰. Hobbes bu kitapta devlet görüşünü, insan cemiyetini ve cemiyetin muhtelif gurupları arasındaki münasebet meselelerini incelemiştir. Bu kitap, sosyoloji ve sosyal psikoloji hakkındaki modern zaman kitaplarının ilki sayılmaktadır.

Bununla beraber Leviathan onun muhteva, mantık ve fikir bakımın-

14) Abadan, Yavuz. Amme hukuku ve devlet nazariyeleri, 1952, sh. 114.

15) Vecchio Del, Hukuk felsefesi dersleri, çev Suut Kemal 1940, sh. 52.

16) Murray Y. a. g. e. sh. 209.

17) Murray a. g. e. sh. 206.

18) Catlin a. g. e. P. 228.

19) Burgess a. g. e. sh. 228.

20) Russel a. g. e. sh. 569.

dan en önemli ve kuvvetli eseridir. Kitaba isim veren Leviathan Tevratın Book of Job yani Eyup kısmının 3 üncü, 40 ıncı ve 41 inci bablarında kendisinden bahsolunan bir deniz canavarıdır. Bu deniz canavarı kitabı mukaddeste “iki çenesi arasına kimsenin giremeyeceği, ağzından alevli meşaleler çıkan, yüreği taş gibi sert olan, kendisine karşı kılıç, mızrak ve kargının işe yaramadığı, çok kudretli” bir mahluk olarak tasvir edilmiştir. Kitabına Leviathan yani Dev, Ejderha ismini vermesi dahi onun devleti ne büyük kuvvetlerle techiz etmek istediğinin açık ifadesidir.

Leviathan 4 ayrı bölüm ve 47 kısım “chapter” den ibarettir. I Bölümde insan tabiatından bahsetmiş, genel felsefe konularını incelemiş, din ve tabiat hakkındaki fikirlerini ortaya koymuştur²². II Bölümde bir hristiyan devleti içinde kilisenin durumunun ne olması gerektiğini göstermiştir.

“Karanlık krallık” başlığını taşıyan 4 üncü bölümde Roma kilisesine ve Aristo'nun “boş ve değersiz” olarak tavsif ettiği felsefesine hücumlar vardır.^{23 24}

Onun mutlakiyeti müdafaa ettiği diğer eseri 1679 da basılan “Behemoth” adındaki kitaptır. 1662 yılında bastırıldığı “Considerations on the reputation, loyalty, manners and religion Of Mr. Thomas Hobbes” adlı kitapta şöret, sadakat, usuller ve din hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır. Son eseri Homer'den yaptığı bir tercümedir.

2. Kısa Olarak Genel Felsefesi :

A. Sensüalizmi :

Hobbes genel felsefe anlayışı bakımından ampiristtir²⁵. Ona göre insan bilgisi ihsasların sonucu olarak meydana gelir. Maddede vukubulan hareket duyu sınırları vasıtasıyla dimağa nakledilmekte ve idrak hüsule gelmektedir.²⁶ Şu halde insan bilgisi insan aklına göre teşekkül etmektedir. Yani insan idraki subjektiftir ve idrak insana göre vukubulmaktadır²⁷. Bu şekilde Hobbes ilerde Kant'ın hareket noktası olacak bir prensibe temas etmiş bulunuyordu. Bu sensüalist başlangıçtan hareket eden Hobbes külli ve umumiyi reddediyor. Çünkü: insan bilgisinin tek

22) Russel a. g. e. sh. 576.

23) Russel a. g. e. sh. 576.

24) Hobbes, Leviathan, Introduction sh. 39.

25) Russel, Bertrand. a. g. e. sh. 568.

26) Weber, Felsefe tarihi, çev: Vehbi Eralp sh. 194.

27) Weber, a. g. e. sh. 194.

sebebi harici alemdeki cisimler, onların hareketleri ve bu hareketin di-
mağda husule getirdiği değişikliktir. O halde külli ve umumi yoktur,
fakat cisimler vardır ve kelemeler olmadan herhangi bir umumi mef-
humu tasavvur etmemize imkân yoktur²⁸. Bu şekilde Hobbes'un genel
felsefesine taallük eden fikirler psikolojik determinizminin tesiri altın-
da kalmış bulunmaktadır.

B. Materyalizmi :

Siyasî felsefesi ile yakından alakalı olması itibariyle materyalizmi
mevzuumuz bakımından önemlidir. Çünkü insan hakkındaki materyalist
görüşü siyasî felsefesinin temelini teşkil etmiştir. Hobbes'a göre felsefe
yapmak doğru düşünmektir. Düşünmek ya bir mefhumu bir başkasına
katmak yahut mefhumları ayırmak toplamak çıkarmaktır. O halde doğ-
ru düşünmek birleştirilmesi lâzım olanı birleştirmek ayrılması lâzım ola-
nı ayırmaktır. Şu halde felsefenin birleştirilebilen ve ayrılabilen yani
cisimlerden başka konusu yoktur. Tek mevcudiyet cisimdir ve hareket-
tir.²⁹Bu bakımdan Hobbes monist ve materyalisttir³⁰. Allah, melekler,
ölülerin ruhları cisimleri yoktur, düşünülemezler şu halde bunlar felse-
feye ait mevzular değildirler³¹. Bu fikirlerinden dolayı Hobbes'u poziti-
vizmin müjdecisi sayabiliriz.

İnsana ait irade hürriyetinden bahsedilemez. İnsanın hayvana na-
zaran tek üstünlük sebebi konuşabilmesidir. Kayıtsız hürriyet daha aşa-
ğı varlıklarda olmadığı gibi insanda da yoktur. Eğer bir fiil meydana ge-
liyorsa bu o fiilin yapılması için kâfi sebep bulunmasındandır. Eğer fiil
meydana gelmiyorsa bu yapılması için kâfi sebep bulunmadığındandır³².

İnsan da hayvan gibi mukavemet edilmez insiyakların tesiri altın-
dadır. İnsanı sürükleyen muhayyilenin göz önüne serdiği cazip şeyler
ihtittraslar ve heyecanlardır. Sevgi, nefret, korku ümit gibi. O halde
maddi cazibesi olmayan ahlâki prensiplerin insan üzerinde hiçbir tesiri
olamaz. İyi ve fena izafi fikirlerdir. Hoşa giden şey iyi hoşa gitmeyen
şeyde kötüdür. Herşeyde olduğu gibi ahlâk ta da en yüksek hâkim men-
faattir³³. Merhamet kendimizin de aynı duruma düşmemiz ihtimalin-
den doğar. Hürmet, din, korku sonucudur. Hayırhahlık başkasına daha

28) Russel a. g. e. sh. 571.

29) Burgess a. g. e. sh. 230.

30) Russel. a. g. e. sh. 571.

31) Weber. a. g. e. sh. 195.

32) Russel. a. g. e. sh. 574-575.

33) Weber. a. g. e. sh. 195.

aşağı durumda görmenin neticesi olarak doğan bir ruhi haldir. İyilik insana haz veren şey demektir. O halde insan hoddin tabiatı icabı kendisine haz veren şeyleri arar, kendisine ıztırap verecek şeylerden kaçır. En büyük ıztırap ve kötülük ölümdür. İnsanın kendine haz veren şeyleri araması ve kendisine elem veren şeylerden kaçması yeğane ahlaktır³⁴.

Bu karakterleri ile Hobbes materyalizmin, pozitivizmin ve kritisizmin müjdecisidir. Catlin'e göre Hobbes psikolojik müşahede yolunda belki de ilk psikolojistir³⁵. Metodu matematik katiyete müteveccihdir. Sosyolojisi psikolojisine ve psikolojisi fikiğine dayanır³⁶.

3. Hukuk Felsefesine taalluk eden

Düşünceleri.

A. Tabiat Hali:

İnsan sosyal bir yaratık değil bilakis "hırs ve arzularına tabi egoist bir varlıktır.^{37 38} Bu şekilde menfaat insan hareketinin birinci saiki olmaktadır. Daha sonra da çeşitli şekillerde ortaya çıkan fakat esas itibariyle tek bir arzu şeklinde mütalea edilebilecek olan kuvvet sevgisi gelir³⁹. Bu Hobbes'un monist ve materyalist felsefesinin sonucudur.

Ona göre insanlar tabiat halinde hür ve eşittirler⁴⁰. Tabiat halinde her insan ihtiraslarının esiri olarak kendisi için iyi ve faydalı olan şeyi elde etmek için çalışacaktır. Diğer insanlar da tabiatları iktizası aynı şeyi elde etmek için çalışacaklardır. Şu halde tabiat halinde bütün insanlar kendi ihtiraslarına tabi olarak hareket edebilirler ve bu bakımdan hürdürler. Diğer taraftan tabiat halindeki insanlar arasında eşitlik vardır. Gerçi insanlar arasında kuvvet farkları mevcuttur fakat bunlar o kadar önemli bir karakter taşımazlar. Çünkü zayıf olan insanlar dahi kuvvetli insanı hile ile veya birleşerek öldürmek imkânına sahiptirler⁴¹. Tabiat halinde mülkiyet hakkı denilen bir hak mevcut değildir. Bu hak cemiyetle birlikte ortaya çıkmıştır. Kendi ihtiraslarının ve insiyaklerinin

34) Arsal, Sadri Maksudi, Hukuk Felsefesi tarihi, 1946 sh. 175.

35) Catlin. a. g. e. sh. 232.

36) Catlin. a. g. e. sh. 234.

37) Akbay. a. g. e. cilt I sh. 24.

38) Murray. a. g. e. sh. 208.

39) Murray. a. g. e. sh. 207.

40) Murray. a. g. e. sh. 207.

41) Murray. a. g. e. sh. 207.

esiri olan insanlar aynı şeyi elde etmek için mücadele edeceklerdir. Muayyen bir şeyi elde etmiş olan insan diğerlerinin o şeyi kendi elinden almasına mani olmak için yani onu muhafaza edebilmek için kezalık mücadele mecburiyetinde kalacaktır. İşte böylece tabiat halinde insan insanın kurdu "homohomini lupus" olmaktadır. Bu mücadelenin sebepleri üçe irca olunabilir:

- a. Rekabet ve menfaat duygusu
- b. İnsanların birbirlerine olan itimatsızlığı
- c. Kuvvete sahip olma arzusu⁴².

İnsanları korkutacak, onları muayyen hareketleri yapmaktan men edecek bir kuvvetin bulunmadığı tabiat halinde "bellum omnium contra omnes" herkesin herkesle mücadelesi vardır⁴³. İnsanların mücadele halinde buldukları böyle bir durumda doğruluk, yanlışlık haklılık haksızlık olamaz. Hukuku tesis edecek bir umumi kuvvetin bulunmadığı yerde hukuk da yoktur. Hukukun mevcut olmadığı bir yerde haksızlıktan bahsolunamaz. O halde "cebir ve hile harp halinin en esası iki faziletidir."

Hobbes'a göre böyle bir tabiat halinde "sanayi ve ziraat yoktur, deniz nakliyatı emin değildir, sanat ilim ve edebiyat yoktur, ve en kötü olarak insan hayatı münzevi, fakir, pis ve kısadır.⁴⁴ ⁴⁵. Fakat akıl bu emniyetsiz ve insanın devamlı surette ölüm korkusu içinde bulunduğu tabiat halinden kurtulmayı emreder. Şu halde sulhu temin etmek bir tabiat kanunudur. Yani aklın insanlara emrettiği bir esastır. İkinci kanun da insanın her türlü vasıtalarla kendisini korumasıdır. İnsan aklın emrettiği sulhu elde etmek için ne yapmalıdır? Hobbes bu hususta yaşadığı zamandaki milletler arası durumdan misaller veriyor. "İngilizler sulhperver niyetlere sahiptirler onun için silahsızlanmayı istiyorlar, fakat Almanların müteceviz emellerinden dolayı endişe içindedirler. Almanlar da sulhperver niyetlere sahiptirler, onlarda silahsızlanmak istiyorlar fakat İngilizlerin müteceviz emellerinden korkmaktadırlar." İşte tabiat halinden sulh haline geçmek isteyen insan da buna benzer bir durumla karşılaşmıştır. Bu bir fasit dairedir ve bu fasit daireden kurtulmanın tek bir yolu vardır, her iki tarafı men edebilecek bir kuvvet ihdas etmek.

• Yaşadığı zamanda Britanya ve Fransada birlikte çalışmaya karşı

42) Murray. a. g. e. sh. 207.

43) Murray. a. g. e. sh. 208.

44) Murray. a. g. e. sh. 208.

45) Burgess. a. g. e. sh. 233.

bir nefret, guruplar, vilâyetler ve sınıflar arasında gizli bir düşmanlık vardı ki bu durum Hobbés'un insanı içtimai bir mahluk addetmemesinin sebeplerindendir⁴⁸.

Yine Hobbés insanın Aristo'nun iddia ettiği gibi sosyal bir varlık olmadığını ifade etmek için "eğer bir Rusu veya iptidai bir insanı tetkik ederseniz görürsünüz ki onda medeni adam kisvesi altında tabii insanın işaretleri vardır" demektedir⁴⁹.

B. İçtimai Mukaveleyi Tefsir Tarzı:

Tabiat halinin emniyetsizliğinden ve kötülüklerinden kurtulmak isteyen insanlar bir mukavele aktetmek zorundadırlar. Fakat bu mukavele insanların içtimailik temayüllerinin bir sonucu değildir. Mukavelenin sebebi sulhu temin etmenin onların menfaatine daha uygun olmasıdır⁵⁰. Hobbés'a göre mukavele demek iki veya daha fazla şahsın karşılıklı olarak haklarından fedakârlıkta bulunmaları demektir.^{51 52} İnsanlar mukavele ile tabiat halinde herşey üzerinde sahip buldukları haklardan karşılıklı olarak fedakarlıkta bulunmalıdırlar. Bu mukavelenin formülünü Hobbés şöyle ifade etmiştir, "kendi kendini idare etmek için malik bulunduğum hak ve iktidarı bu şahsa veya meclise, başkalarının da aynı hak ve iktidarı bu şahsa veya meclise bırakmaları şartıyla devrediyorum."^{53 54} Bu mukavelenin bir değer taşıyabilmesi için mukaveleyi imzalayan tarafların vecibelerini ifa etmeleri lâzımdır. Halbuki insan karakter itibariyle egoisttir. Kendi menfaatini sulh ve sükuna tercih edebilir. O halde mukaveleye riayet etmeyenleri cezalandıracak bir üçüncü tarafta ihtiyaç vardır. Bu üçüncü taraf mevcut olmadıkça mukavele hiç bir mana ifade etmez⁵⁵. Hobbés bu hususta daha sarıh şekilde diyor ki kılıcsız fakat kelemeyle yapılan mukaveleler insana emniyet sağlamaz⁵⁶. Çünkü insan diğerlerine tanıdığı hürriyetten daha fazlasına sahip olmakla memnun olan bir egoisttir⁵⁷. Onun için tarafların mukaveleye riayet etmelerini sağlayacak bir egemen kuvvete ihtiyaç vardır. Bu egemen kuvvetin adı devlettir. Devlet mukavelede taraf değildir. Zaten taraf olmasına

48) Catlin. a. g. e. sh. 236.

49) Murray. a. g. e. sh. 208.

50) Akbay. a. g. e. sh. 25.

51) Akbay. a. g. e. sh. 25.

52) Akbay. a. g. e. sh. 25 ve m.

53) Murray. a. g. e. sh. 210.

54) Akbay. a. g. e. sh. 27.

55) Hobbés, a. g. e. sh. XVIII.

56) Hobbés, a. g. e. sh. XIX.

57) Hobbés, Leviathan, İntroduction, sh. XIX.

imkân da yoktur. Çünkü egemen kuvvet fertlerin şahsi iktidarlarını terk etmeleri neticesi doğmuştur. Şu halde Hobbes'un içtimai mukavelesinin en önemli iki karakteri devletin mukavele ile bağlı olmaması ve mukaveleyi imzalayan fertlerin yalnız birbirlerine karşı değil üçüncü şahıs olan devlet lehine taahhüde girişmiş olmalarıdır. Hobbes bunu bir hibe akdi-ne benzetir⁵⁸. Böylece ferdin egoizmine karşı devlet en kuvvetli bir siyaset vasıtası haline gelmektedir⁵⁹. Bu şekilde teşekkül eden devleti Hobbes: "muayyen kimseler tarafından karşılıklı anlaşmaya müsteniden sulhun ve müşterek müdafaanın temini zımında umumi iktidarı kendi arzusuna göre kullanmak üzere her türlü hususatı ifa müsaadesine mazhar kılınmış bir şahıs" olarak tarif etmiştir⁶⁰. Böyle bir kuvvet ihdas olunduktan sonra arzular tek bir arzu haline gelecek ve meydana gelen şahıs veya meclis tarafından ne yapılırsa herkes bunu kabul edecektir⁶¹. Hobbes içtimai mukaveleyi tarihi bir hâdise olarak düşünmemiştir. Ona göre içtimai mukavele insanların niçin hürriyetlerini feda ettiklerini izah eden bir efsanedir bir myth'dir⁶².

C. Devlet Telâkkisi

Devletin teşekkülü ile birlikte fertler tabiat halindeyken sahip buldukları bütün hakları kaybetmişler ve devlet bu hakların sahibi haline gelmiştir. "Devlet fani Allaktır" "Mortall God" ki biz Ebedi Allahın "Immortal God" un himayesinde kendi sulh ve müdafaamızı ona borçluyuz⁶³. Devlet suçluları tayin eder ve suç işleyen insanları cezalandırır, ve ahlaklılık ancak bu sayede mümkün olur. Hobbes'e göre insan suç işleyenlerin hukuk tarafından cezalandırılacağını bildiği takdirde ahlaki şekilde hareket eder. Hükümet kötü hareketleri cezalandırmak suretiyle ahlaklılığı mümkün kılar. Hükümet olmaksızın ahlaklılık aptalca bir cürretkârlıktır.

Hobbes siyaseti adil ve gayri adilin münsif ve gayri münsifin ilmi olarak tarif etmiştir. Bu tarif isabetli bir karakter taşımakla beraber "Hiç bir kanun adaletsiz olmaz" demek suretiyle bu husustaki bütün takdir hakkını devlete bırakmıştır⁶⁴ ⁶⁵ Ona göre tabiat kanunları ancak dev-

58) Akbay. a. g. e. sh. 28.

59) Honig. Hukuk felsefesi. 1935. II bası. sh. 90.

60) Okandan. a. g. e. sh. 86.

61) Murray. a. g. e. sh. 209.

62) Russel. a. g. e. sh. 572.

63) Hobbes. a. g. e. introduction. sh. XX.

64) Hobbes. a. g. e. introduction. sh. XVII.

65) Honig. a. g. e. sh. 150 ve Crozat a. g. m. sh. 34.

let tarafından tefsir edildiği takdirde makul bir karakter taşır. Şu halde fertler tabiat kanunlarını tefsir etmek hakkına sahip değildirlere. Bu hak devlete aittir. Pozitif hukuk ve tabii hukuk arasında bir zıddiyet olduğu vakit devletin pozitif hukukuna riayet edilmelidir. Çünkü devletin varlığının sebebi emniyeti sağlamak arzusudur bunu yapan da devlet kanunlarıdır⁶⁶. Hobbes devletin tabiat kanunlarına riayet etmesini istemiştir. Fakat bu hususta tebaya talepte bulunmak hakkı verilmemiştir. Hobbes kuvvetlerin ayrılığı tezini tenkid ederek devlette tek ve yüksek bir otoritenin mevcudiyeti lehinde bulunmuştur. Ona göre "eğer iki adam bir ata binerse birisi öne geçmelidir⁶⁷. Otoritenin bir şahsa veya meclise ait bulunması keyfiyeti onun için o kadar önemli değildir. Bununla beraber devlet şekli olarak monarşiyi diğer şekillerin üstünde görmüştür. Monarşi lehindeki düşüncelerini şöyle ifade ediyor: Hükümdar bütün vatandaşların tavsiyesinden faydalanabilir. Buna karşı meclis "asamble" sadece kendi üyelerinin fikirlerinden istifade edebilir. Meclis üyeleri kendi şahsi menfaatlerini umumi menfaate tercih edebilirler. Meclis üyelerinden bir kısmının toplanuda hazır bulunmaması meclis ekseriyetinin değişik bir istikamete sevk edilmesi sonucunu doğurabilir. Bu şekilde Hobbes üyelerinin demokratik şekilde teşkil olunduğu ve seçimle meydana gelen Parlamentoları değil fakat Venedikteki "Grand Council" ve İngilteredeki Lordlar kamarası gibi üyeleri tayin edilmek suretiyle teşkil olunan meclisleri nazara almıştır⁶⁸. Hobbes'un devlet telâkkisi mutlakiyetçidir. Devletin neleri yapması lâzım geldiği meselesi üzerinde dururken diyor ki :

1. Devlet hakimiyet hakkının neticesi olarak fikirleri ifade eden bütün vastalar üzerinde bir sansür hakkına sahip olmalıdır⁶⁹. Yazı ve sözle hangi fikirlerin ifadesinin caiz olduğunu devlet tayin eder. İnsanlar fikirleri ile idare olunurlar. Onları idare etmek için fikirlerini idare etmek icabeder⁷⁰.

2. Tabiat halinde herkesin herkesle mücadelesi ve herkesin herşey üzerinde hakkı bulunduğundan mülkiyet hakkı mevzu bahis olamaz. Mülkiyet hakkı devletle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu sebepten devletin mülkiyet hakkını istediği gibi kontrol etme hakkı mevcuttur⁷¹.

66) Hobbes. a. g. e. XVII.

67) Catlin. a. g. e. sh. 239.

68) Russel. a. g. e. sh. 574.

69) Russel. a. g. e. sh. 573.

70) Murray. a. g. e. sh. 211.

71) Russel. a. g. e. sh. 573.

3. Devlette esnaf teşekkülleri ve siyasi parti gibi ayıncı mahiyette teşekküller bulunmamalıdır⁷².

4. Hobbes devletin eğitim ve üniversite öğretimi üzerinde mutlak bir kontrol hakkına sahip bulunmasını ileriye sürmüştür. Ona göre yaşadığı zamandaki İngiliz üniversiteleri Greklerin, Latinlerin zalimlerin öldürülmesine taalluk eden ve bunları metheden yazılarını memlekete sokmak suretiyle hıyanette bulunmuşlardır. Bunlara mani olmak icab eder⁷³. Bütün öğretmenler devletin hadimidirler, ve ancak devlet tarafından faydalı görülen şeyi öğretmelidirler^{74 75}.

5. Devlet dış ticareti tanzim etmek hakkına sahip olmalıdır⁷⁶.

6. Din devlet sayesinde ve devlet içinde mevcudiyet iktisap etmiştir⁷⁶. Onun için dini müesseselerin devletin pozitif kanunlarına tabi olması icab eder. Hobbes bir kısım din adamlarının ve Puritanların vahyin telkinlerinin devlet hukukundan üstün olduğu şeklindeki fikirlerini şiddetle reddederek, bunun memleket içinde fesat ve nifak yolunu açmak demek olduğunu söylemiştir⁷⁷. Papalığın devlete karşı üstünlük tesisi ve kilise kanunlarının "canonların" devlet hukukuna nazaran üstün olduğu şeklindeki fikirleri de tenkid etmiştir. Hobbes'e göre "İnsanlık papalığın, bu büyük dini hâkimiyetin menşeinin ne olduğunu araştırarak olursa kolaylıkla anlayacaktır ki Papalık Roma İmparatorluğunun mezarda taç giydirilmiş ruhundan başka bir şey değildir⁷⁸. Bütün bu fikirler bize Hobbes'un devlet anlayışının ne kadar monarşik bir mahiyet taşıdığı hususunda sağlam deliller vermektedir.

D. H u k u k T e l â k k i s i :

Hobbes'un hukuk telâkkisi devlete verdiği büyük değer bir sonucu olarak devlet hukukunun mutlak şekilde üstünlüğü ve meriyeti prensibine dayanır. İnsan esas itibarıyla psikolojik bir egoisttir. Kendi arzusunun kuvvetine karşı koyan kuvvet hariç olmak üzere hiç bir sınır tanımaz⁷⁹. Şu halde insanları suç işlemekten alıkoyacak, cemiyet insanı

72) Russel, a. g. e. sh. 575.

73) Catlin a. g. e. sh. 229.

74) Russel a. g. e. sh. 575.

75) Russel, a. g. e. sh. 576.

76) Catlin, a. g. e. sh. 229.

77) Catlin, a. g. e. sh. 229.

78) Murray, a. g. e. sh. 213.

79) Burgess, a. g. e. sh. 235.

olarak yaşamalarını sağlayacak tek şey kanundur. Filhakika kanunun müeyyidesi tahrik eden ihtirastan şiddetli olduğu takdirde insanlar kendilerini tahrik eden arzuların tesirinden kurtulabilirler⁸⁰. Bu sebepten pozitif hukuk tabii hukukun üstündedir. İki hukuk arasında herhangi bir zıddiyet belirdiği zaman insanların pozitif hukuka itaat etmeleri lâzımdır. Fertler sadece pozitif hukuk tarafından kendilerine tanınan hakların sahibidirler. Bu haklar pozitif hukuk tarafından gösterilir. Devletten önce hukuk mevcut olmadığından, devlet hukuku istediği şekilde tefsir etmek hakkına sahiptir⁸¹. Bu şekilde hukukun devletten sonra tahassülü devlete hukuku istediği gibi tefsir etmek hakkını vermektedir. Hobbes böylelikle tabii hukukun mevcudiyetini inkâr etmemiş fakat fertlerin tabii hukuka değil pozitif hukuka itaat etmeleri lâzım geldiğini belirtmiştir. Şu halde ihtilâl hakkı diye bir hak yoktur. Bu bizzat devletin teessüsündeki emniyet hedefinin inkârıdır. Hobbes'a göre tabiat kanunun fertlere tanıdığı iki hak vardır.

I — Nefsi müdafaa.

2 — Fertleri himaye edecek kadar kuvvetli olmayan bir devlete itaat etmeme.

Bunlar aklın emirleri olarak siyasi cemiyette de mevcutturlar. İkinci prensip çok önemlidir. Bu prensip Hobbes'un devleti emniyet arzusuna istinad ettirmesinin neticesidir. Devletin mevcudiyetinin sebebi emniyeti sağlamaktır. Emniyeti sağlayamayan, fertleri himaye edemiyen bir devlete karşı itaat borcu olamaz⁸². Hobbes bu çeşit bir tabiat kanununun varlığını tayin etmekle aynı zamanda bir tezada düşmüştür ki buna tenkid kısmında temas edeceğiz.

E. Hobbes'un devlet sistemi ile totaliter devlet sistemleri arasındaki benzerlik :

Demokrasinin geçirdiği buhranın ve bu sisteme ait zaafıların neticesi olarak yirminci asırda ortaya çıkan totaliter devlet görüşleri ile Hobbes'un devlet telâkkisi arasında yakın benzerlikler vardır.

Totaliter devletler hakimiyetlerini tesis edebilmek için kesif bir ideoloji propagandasına girişmektedirler. Totaliter devletlerde de Hobbes'un düşündüğü gibi öğretmenler ve öğretim müesseseleri devlet tarafından

80) Catlin. a. g. e. sh. 233.

81) Catlin. a. g. e. sh. 239.

82) Russel. a. g. e. sh. 575.

lüzumlu görülen fikirleri yayan unsurlar haline getirilmişlerdir. Aradaki yakın benzerliği ifade edebilmek için Mussolininin “Faşizm diktatörlüğü” adlı makalesinden bazı parçalar almayı muvafık görüyoruz. Mussolini diyor ki “faşizm nazarında devlet mutlaklıktır. Onun karşısında fertler ve guruplar ancak nisbidirler. Fertler ve guruplar ancak devlet dahilinde düşünülürler..... Devlet dahili ve harici emniyetin kefilidir.” Bu fikirlerle Hobbes’un düşünceleri arasındaki yakın benzerlik açıktır. Mussolini de Hobbes gibi devleti zayıflatan ayrımcı temayüllerin aleyhindedir. Diyor ki “devlet fikri zayıflayıpta fertlerin yahut gurupların dağıtıcı ve merkezden uzaklaştırmacı temayülleri galebe çaldığı zaman milletler inhitata doğru giderler⁸³. Bu şekilde Mussolini ve Hobbes ademi merkeziyet sistemine hücum etmekte birleşmişlerdir.

Mussoliniye göre “faşist devlette lüzumsuz yahut müzır hürriyetler tahdit edilmiştir fakat esaslı hürriyetler muhafaza olunmuştur..... Bu sahada hüküm veren yalnız devlettir⁸⁴. Hobbes’da benzer şekilde fertlerin sadece kanunlar tarafından tanınan hakların sahibi olduklarını ifade etmişti.

Mussolini “faşist devlette din devlet tarafından himaye ve müdafaa edilir” diyor. Bu sözler daha fazla İtalyanın hususi durumunun icabıdır. Yoksa zamanımızın totaliter devletleri dinin devlete karşı cephe alıp devlet düzenini bozucu propagandalar yapmasına hiç bir şekilde cevaz vermemişlerdir. Bu zamanımız demokrasileri bakımından da böyledir.

Totaliter devlet sistemleri ile Hobbes’un devlet nazariyesi arasında bazı ayrımlıklar da vardır. Hobbes daha çok monarşi taraftan olduğundan siyasi parti gibi teşekküllerin ayrımcı mahiyette bulmuş ve bir hükümdar etrafında birleşme tezini müdafaa etmiştir. Zamanımızdaki devlet şekillerinin her türlüşünde ise siyasi partinin mevcudiyeti bir zarurettir.

4. Hobbes’un Fikirlerinin Tenkidî:

A. İçtimai mukaveleyi tefsir şeklinin hataları:

Hobbes, mutlakiyetçi devlet anlayışını tesis edebilmek için içtimai mukaveleden faydalanmıştır. Fakat onun siyasi felsefesi esas itibariyle psikolojik determinizmine ve insan tabiatı hakkında ki görüşüne dayanır. İnsan tabiatı itibariyle hobbın, ihtiraslarının esiri bir mahluktur. Bu ka-

83) Mussolini, Faşizm diktatörlüğü. Fikir fareketleri, sayı: 31, 24 mayıs 1934, cilt II, sh. 66.

84) Mussolini: a. g. m. sh. 67.

rakterde bulunan insanların bir arada ve siyasî cemiyet içinde yaşamalarını ancak devletin çok büyük kuvvetlerle techiz edilmesi halinde mümkün olabilir. Bunu yapabilmeyen tek yolu içtimai mukaveleyi fertlerin kendi aralarında aktettiklerini ve bütün haklarından vazgeçtiklerini kabul etmektir. Nizamı sağlamakla mükellef olan devlet hodbin karakterli insanlara karşı hiçbir mükellefiyet yüklenmiş değildir. O halde devleti mukavelenin taraflarından saymamak icab eder.

Hobbes ilk hatayı hareket mebedinde yapmıştır. Egoizm insan karakterinin tek hususiyeti değildir. Yeni sosyolojik ve psikolojik incelemeler insanda diğergâmlığın da hodbinlik kadar tabii olduğunu ortaya koymuştur. İnsan fitri olarak sosyal insiyaklar taşır. Bu da ilmi incelemelerin bir sonucudur. Şu halde iptidai devirlerde ve vahşi kavimler arasında Hobbes'un düşündüğü şekilde herkesin herkesle mücadelesi "bellum omnium contra omnes" hali olmamıştır⁸⁵.

İçtimai mukavele gerçek manası ile devlete karşı fert hürriyetlerinin tesis ve müdafaası için kullanılmıştır. Hobbes bu telâkkiyi tamamen değiştirerek despotismi tesis için içtimai mukaveleden faydalanmıştır. Bu yüzden içtimai mukavele onun devlet sisteminde bir esas değildir, despotizmi tesis edebilmek için bir vasıtadır.

Hobbes tabiat halinin vahşi insanını uzun uzadıya tenkid etmiştir. Fakat siyasî cemiyetle birlikte bu vahşi insanın nasıl bir aziz haline geldiğini izah edememiştir. Tabiat halinin azgın, muhteris egoist insanını siyasî cemiyetin uysal varlığı haline getirmeğe her türlü⁸⁶ cismani kuvvetlerle techiz edilen Leviathanın dahi kâfi gelmemesi icab eder. Hobbes'ta bu hakikati idrak ettiği için vazife mefhumuna, ahde vefa esasına müracaat etmek zorunda kalmıştır.

Küllî ve umumi mefhumları reddeden Hobbes'un Leviathan'ı takviye için vazife hissine başvurması onun sistemi içinde mantiki bir tenakuzdur⁸⁷.

Hobbes aşırı serbestlik korkusu ile hürriyeti tamamen ortadan kaldırmak yoluna sapmıştır. Bu itibarla onun sistemi sigorta ücreti sigorta ettirilen eşyanın kıymetinden fazla olan bir sigorta mukavelesine benzetilebilir⁸⁸.

85) Vecchio, Giorgio Del. Hukuk felsefesi dersleri, çev: Suut Kemal yetkin, İstanbul 1940, sh. 59.

86) Murray. a. g. e. sh. 214.

87) Murray. a. g. e. sh. 215.

88) Vecchio. a. g. e. 60.

A.N. F.D.

D.H.
H.F.

B. Hobbes'un devlet sistemi karşısında fert hürriyetlerinin durumu :

Hobbes tâ çocukluğundan başlayan ve bütün hayatı boyunca devam eden anarşi korkusunun tesiri altında kalmıştır. Bu his onun eserlerinde ve fikirlerinde daima kendisini göstermiştir. Murray bunu ifade etmek için ihtilâlden nefret Hobbesta bir iptilâ derecesini almıştı diyor⁸⁹.

Devlet karşısında ferde hiçbir hak ve hürriyet tanımayarak cemiyet hayatının her sahasında sadece emniyeti sağlamak düşüncesiyle devlet baskısını ezici şekilde tesise kalkışması fert hürriyetlerinin açık inkârından başka bir şey değildir. Sisteminin bu karakteri taşıması kendisine ağır hücumlar yapılmasına sebep olmuştur. Dine olan hücumları da İngilterede ve Fransada muhafazakâr unsurları tahrik etmişti. Papaz Burnett "History of my own time: Zamanımızın tarihi" adlı eserinde Leviathan'dan bahsederken "çok garip başlığı olan günahkâr bir kitap" demiştir⁹⁰. Lock Hobbes'tan "haklı olarak takbih edilen bir isim" diye bahsetmiştir⁹¹. Hobbes daima ve sadece emniyeti aramış ve bunu temin edebilmek için bütün fert hürriyetlerini tereddütsüz feda etmiştir⁹². Ona göre ölüm bir insan için en büyük kötülüktür ve en büyük korku sebebidir. Rousseau'nun da ifade ettiği gibi "hürriyet dünyevi hiçbir kazançla mukayese olunamaz⁹³. Hobbes'un bu husustaki fikirlerinin isabetsiz olduğu, inandıkları dava için insanların seve seve ölüme katlanmaları ile sabittir. Diğer taraftan Bertrand Russel'in dediği gibi ihtilâl korkusu lüzumludur aksi halde hükümetlerin istibdada olan temayüllerne gem vurulamaz⁹⁴. Descartes Hobbes'u tenkid ederken diyor ki "onun bütün maksadı monarşinin lehinde yazmaktır. Fakat monarşinin müdafaası onun yaptığından çok daha iyi ve sağlam şekilde ve faziletli kelimelerle yapılabilir"⁹⁵.

Hobbes insanlara önemli bir tabii hak tanımıştır. Emniyeti tesis edemiyen devlete itaat etmemek. Bu Hobbes'un felsefe ve mantık sisteminin hatalarındandır ve bu şekilde nefret ettiği anarşiye bizzat kendisi imkân hazırlamaktadır. Çünkü fert devletin emniyeti tesis edip etmediği hususunda subjektif takdire göre hüküm verecektir. Dolayısıyla emni-

89) Murray. a. g. e. sh. 218.

90) Catlin. a. g. e. sh. 243.

91) Catlin. a. g. e. sh. 242.

92) Vecchio. a. g. e. sh. 60.

93) Murray. a. g. e. sh. 215.

94) Russel. a. g. e. sh. 578.

95) Catlin. a. g. e. sh. 243.

yeti tesis edememektedir bahanesi ile fertler için devlete karşı isyan kapısı açık kalmaktadır.

5. NETİCE

Hobbes zamanına göre ileri bir mütefekkindir. Batıl itikatlardan tamamen uzaktır. İster doğru ister yanlış olsun ahlâkı akılla anlaşılabilir, sağlam, bir ahlâktır. En büyük hatası aşırı derecede basitleştirme yoluna başvurmasıdır⁹⁶. Sosyal meseleler karışık mahiyettedirler ve karşılıklı tesirleri ihtiva ederler. Bu sebepten sosyal meseleleri Hobbes'un anladığı kadar basit kalıplara irca etmeğe imkân yoktur.

Her insan az veya çok muhitinin eseridir, zamanının tesirlerini taşır. Yaşadığı zamanda İngilterede görülen iç istikrarsızlıkları ve kısmen bunun neticesi olan dışardan gelen tehlikelere karşı emniyetsizlik Hobbes'un bütün fert hürriyetlerini tereddütsüz ve bir kalemde inkâr etmesinin sebeplerindendir.

Hobbes devlet selâhiyetlerinin artmasını devletin maddî kuvvetlerinin çoğalmasını istemiştir. Devletler otorite bakımından bugün Hobbes'un arzu ettiğinden de ileri bir seviyeye erişmişlerdir. Bu bakımdan Hobbes'un devlet nüfuzunun artması şeklindeki düşüncesi gerçekleşmiştir. Ve her geçen gün devlete yeni vazifeler ve selâhiyetler vermektedir.

Hobbes felsefe tarihinin en açık, kuvvetli ve en mükemmel üsluba sahip yazarlarından⁹⁷. Catlin'e göre Eflâtundan sonra en kuvvetli üsluba sahip olan filozoflardan birisi Hobbestur. Diğer taraftan Hobbes dünyevi menfaatler peşinde koşan bir zaman adamı olarak ta tavsif edilemez. O daima tek bir şeyin cemiyet içinde emniyeti sağlayacak otoritenin taraftarı olmuş ve hayatının sonuna kadar davasından vazgeçmemiştir. Fikirlerindeki sebat, vuzuh ve mantıki mükemmeliyet onların tesir etme imkânını arttırmıştır. Fakat tenkitlerinin sert ve kırıcı, felsefesinin aynı şekilde sıkı ve despot karakteri, pek çok hücumun muhatabı olması sonucunu doğurmuştur. Monarşiyi müdafaa sâdedinde ileriye sürdüğü fikirler geri olduğu kadar gülünçtür. Fakat onun devlet kuvvetlerinin artması, devlet yetkilerinin çoğalması şeklindeki düşünceleri gerçekleşmiştir. Din kanunlarının pozitif hukuka cephe almaması, devletin dış ticareti tanzim etme hakkına sahip olması, papalığın devlete karşı

96) Russel. a. g. e. sh. 578.

97) Catlin. a. g. e. sh. 228.

üstünlük iddiasında bulunmaması şeklindeki makul ve haklı fikirleride aynı şekilde gerçekleştirmiştir.

Hobbes'un eserleri kelime kelime değil fakat fikir ve ruh itibarıyla tefsir olunursa onun değerinin gösterilmek istenenden çok daha yüksek olduğu ve bütün zorluklara ve taassuba rağmen inandığı fikirleri büyük bir cesaretle müdafaa ettiği anlaşılır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABADAN, YAVUZ. Amme hukuku ve devlet nazariyeleri Ankara, 1952.
- AKBAY, MUVAFFAK Umumî Amme hukuk dersleri, cilt I, Ankara 1951.
- ARSAL SADRI MAKSUDI Hukuk Felsefesi tarihi, İstanbul 1946.
- BURGESS, JOSEPH B. Introduction to the History of philosophy. second edition, 1939.
- CATLİN, GEORGE. The story of the political philosophers London, 1950.
- CROZAT, CHARLES. XX. asırdan zamanımıza kadar İngiliz amme hukukunda egemenlik kavramı, İst. Hukuk Fa. mec. cilt XI, 1945, sayı 1-2.
- HOBBS, THOMAS Leviathan, London 1943.
- HONİG, RICHARD. Tabii hukuk nazariyesinin devlet şekli üzerindeki tesiri. Hukuk İl. yayma ku. konf. serisi No. 15. Ankara. 1947.
- HONİG, RICHARD Hukuk felsefesi, çev: Yavuz Abadan, II bası İstanbul 1935.
- MURRAY, R. H. The history of political science from Plato to the present. second edition, 1929.
- MUSSOLİNİ. Faşizm diktatörlüğü, Fikir hareketleri, 24 mayıs 1934, cilt II. sayı 31.
- OKANDAN, RECAİ GALİP. Devletin menşei, İstanbul 1945.
- RUSSEL, BERTRAND. History of western philosophy, London 1948.
- VECCHIO, GIORGIO DEL. Hukuk felsefesi dersleri, çev: Suut Kemal Yetkin, İstanbul 1940.
- WEBER, ALFRED. Felsefe tarihi, çev: Vehbi Eralp. İstanbul 1938.